

KÜRT BASINI VE *KÜRDİSTAN* GAZETESİ (1898-1902)⁴⁰⁴

Murat ISSI

Panteion Üniversitesi
Siyaset Bilimi ve Tarih bölümü

Özet:

Kürdistan gazetesi, Kürtçe dilini esas alarak yayın yapan ilk Kürt gazetesidir. Dolayısıyla Kürt Basını onunla başlamıştır. Bu çalışmadaki amacımız; 1898-1902 yılları arasında, üzerinde yükseleceği bir mirastan yoksun olarak yayın hayatına başlayan *Kürdistan* gazetesini, geçirdiği tüm niteliksel dönüşümleri esas alarak siyaset bilimi ve tarihi disiplini içerisinde değerlendirmeye çalışmaktır. Çalışma, boyutları itibariyle analitik olmaktan uzak görünse de belirlemelerinde esası gözönüne almaya gayret göstermektedir. Çalışma, karşılaştırmalı disiplinlerin öngördüğü aynı dönemin milliyetçi gazete ve dergilerini ele almak taraftarı olmadığından sadece *Kürdistan* gazetesini tanıtmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Kürtler, *Kürdistan* gazetesi, Kürt Basını, Mikdad Bedirhan, Abdurrahman Bedirhan.

Kurdish Press and *Kurdistan* Newspaper (1898-1908)

The first Kurdish newspaper that is entirely based on the Kurdish language is *Kurdistan*. Hence, Kurdish press commenced with it. The goal of this study is to investigate all qualitative changes of *Kurdistan*, which started publishing in the absence of any such experience, throughout the period between 1898 and 1902 from the perspective of history and political science. (...) This study limits itself to the investigation of *Kurdistan* and does not have any intentions of embracing the methods of comparative disciplines.

Keywords: Kurds, Kurdish press, Kurdistan, Mikdad Bedirhan, Abdurrahman Bedirhan.

* Panteion Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü. Bu yazı, Avrupa Birliği (Avrupa Sosyal Fonu-ESF) ve Yunanistan Eğitim ve Yaşam Boyu Öğrenme Bakanlığı'nca finanse edilen Hrakleitos II adlı programla desteklenen bir araştırmanın ürünüdür. Bu çalışma *20th CIEPO Symposium. New Trends in Ottoman Studies*, Rethymno, Crete, Greece. 27 June-1 July 2012 toplantısına sunulan "Osmanlı'nın Son Döneminde Kürt Basını: İlk Kürt Gazetesi 'Kürdistan' Gazetesi" başlıklı bildirimden yeniden gözden geçirilip, genişletilmiş halidir.

Giriş:

“Pîroz ji te re hezar cara
 Ev dengê nuho li nav yara
 Mizgîniya vê cerîdeya qenc
 Şabaş dibitin çi qa hebit genc”⁴⁰⁵

Gerek Kürt resmi tarih yazımının⁴⁰⁶ ve Kürt tarihi araştırmalarının gerekse de 19. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmalarının kabul ettiği üzere *Kürdistan*, Kürtçe yayımlanan ilk Kürt gazetesidir.⁴⁰⁷ Herhangi bir örgütün veya aydın grubunun ürünü değil, Bedirhan ailesinden Mikdad Midhat Bedirhan’ın bireysel çabalarıyla ilk defa 9 Nisan 1314 [22 Nisan 1898]’te Kahire’de yayınlanmıştır.

İlk Kürt gazetesi *Kürdistan*’ın kurucu ve yayımcıları olan Mikdad ve Abdurrahman Bedirhan kardeşler, 1847 yılında evvela İstanbul’a ardından da Girit’e sürgün edilen Kürt Botan Beyi Mîr Bedirhan’ın sürgünde doğan çocuklarıdır. Gazeteyi ilk çıkaran Mikdat Midhat’tır.⁴⁰⁸

Kürdistan’ı tanıtmadan evvel gazetenin kurucu ve yayımcıları olan Bedirhan kardeşler hakkında tanıtıcı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

⁴⁰⁵ Lawê Şêx E. Fetah, “Teqrîzek Menzûm”, *Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarşan), Weşanxana Deng, c. I, Uppsala-Sweden 1991, s. 480. “Binlerce defa kutlu olsun / Sevgili içinden gelen bu ses / Bu yeni gazete müjdedir / Bizlere sunulan bir hazinedir. ”

⁴⁰⁶ Kürt resmi tarih yazımı, Kürt Bölgesel Yönetimi’nin 1992 yılından itibaren Kürtçenin esas alındığı okullarda uyguladığı tarih kitapları ele alınarak kabul edilen bir terimdir. Bu konuda bkz: "The Kurdish Language." Kurdish Regional Government, <http://www.krg.org/articles/details>. (Kasım 2012)

⁴⁰⁷ Çalışmada esas alınan *Kürdistan* gazetesinin orjinalleri tek kolleksiyon halinde (bazı sayıları eksik olarak) sadece Almanya’nın Marburg Üniversitesi merkez kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Bizim esas aldığımız M. Emîn Bozarşan’ın çalışmasında ek olarak verilen orjinallerin kopyasıdır. Bkz: *Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarşan), Weşanxana Deng, c. I, Uppsala-Sweden 1991.

⁴⁰⁸ İsmi kayıtlarda Mikdad Midhad, Ahmed Mithat bazense Mikdat Midhat olarak geçmiştir. Bu karışıklık biyografisinin verildiği varakada da belirtilmesine rağmen pratik olarak biz araştırmacıların işini zorlaştırmaktadır. Bu makalede bizim kullandığımız isim ise kendisinin *Kürdistan*’ın ilk sayısında kullandığı isimdir: Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat. Aynı zorluk, kimi kayıtlarda sadece Abdurrahman kimi kayıtlarda ise Abdurrahman Sami diye geçen kardeşi için de geçerlidir. İsimler için bkz: *Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarşan), Weşanxana DENG, c. I, Uppsala-Sweden 1991. Kitabın ekler bölümünde verilen *Kürdistan* gazetesinin orijinallerine bakınız. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İ..MTZ.(O5), 30/1685, 08 Zilhicce 1315/30 Nisan 1898.

1. Gazetenin Kurucuları

a) **Mikdad Midhat Bedirhan (1858-1915):** Mikdad Midhat, ailesinin sürgünde bulunuşunun 10. yılında Girit adasında doğmuştur ve çocukluğunun ilk yıllarını burada geçirmiştir. Mîr Bedirhan'ın Osmanlı devleti lehine adada gösterdiği yararlılıklardan ötürü aff-ı gerçekleşir ve ailenin yaşamı bundan sonra İstanbul'da devam eder. Mikdad, Üsküdar'da Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyye'de ve Mekteb-i Sultanî'de okuyarak eğitimini tamamlar ve kamudaki memuriyetine devam eder. Kürtçe dışında kayıtlarda Türkçe okuyup yazdığı, Arapça, Farsça ve Fransızca'ya aşina olduğu belirtilmektedir. Ne olduğunu bilemediğimiz ama "kapmış olduğu ağır hastalık" diye tabir edilen hastalıktan ötürü gittiği Mısır'da *Kürdistan* gazetesini yayımlar.⁴⁰⁹ Daha ilk sayısından itibaren Memalik-i Osmaniye'ye girişi yasaklanan gazetenin derhal kapatılıp, Mikdad Bedirhan'ın İstanbul'a dönmesi için baskılar artar. Beşinci sayıdan sonra halifenin bu isteklerine uyan M. M. Bedirhan, İstanbul'a döner ama gazetenin İstanbul ve Kürdistan'a dağıtımında kendisine yardımcı olan kardeş ve akrabalarıyla birlikte tutuklanıp Taşkışla'ya kapatılır. İşkence görürler.⁴¹⁰ Lakin, *Kürdistan* kapanmaz, kardeşi Abdurrahman Sami tarafından Avrupa'da yayını sürdürülür. Mikdad Midhat ve kardeşlerinin Taşkışla Hapishanesi'nden nasıl çıktıkları bilinmemekle birlikte, kısa bir süre sonra Mikdad'ı tekrar kamu hizmetinde görmekteyiz.

Mikdad, İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın 1906 yılında esrarengiz bir şekilde öldürülmesi olayından ötürü, değişik yerlere sürgün edilen Bedirhanîlerden biri olarak Trablusgarb'a sürülmüşse de 5 Eylül 1908 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla olayla alakası olmadığı düşüncesiyle affedilir.⁴¹¹ Malatya Mutasarrıflığı'nda, Ma'mûretü'l-azîz [Elazığ] vali vekaletinde, Dersim sancağında görevlerde bulunur.⁴¹² Bu görevleri sırasında Abdürrezak Bedirhan ile olan yakınlığı onu radikal Kürt milliyetçiliği fikirlerine yaklaştırır. I. Balkan Savaşı'nın başlamasından hemen önce⁴¹³ ve patlak vermesinden hemen sonra Mikdad Midhat'ın Osmanlı Devleti'ne gönüllü Kürt süvari ve piyade birlikleri önerisi,⁴¹⁴ zaten evvelden durumlarından şüphelenilip takiplerine başlanan Bedirhanların durumlarını daha bir zorlaştırmıştır.⁴¹⁵ Bedirhanlardan Abdürrezak ve Hüseyin Paşa'nın yarattıkları kargaşaldan ötürü Midhat Mikdad, Balkan Savaşları

⁴⁰⁹ Araştırma nitelikli birçok yayında Midhat Mikdad'ın Kahire'ye sürgün edildiği belirtilse de BOA'daki bir belgede hastalığından ötürü hava değişimi için Mısır'a gittiği belirtilmektedir. Bkz. BOA Y..PRK.ŞH., 8/29, 29 Şevval 1315/23 Mart 1898. Anlaşıldığı kadarıyla kış mevsimlerini sıcak bir bölgede geçirmek zorunda kalan Midhat Bedirhan, ertesi yıl ise Beyrut'a gitmek için izin istemiş ve gitmiştir. Bkz: BOA DH.MKT. 2151/118, 08 Şaban 1316/22 Aralık 1898; 2154/59, 15 Şaban 1316/29 Aralık 1898

⁴¹⁰ Bedirhan Paşazade Abdurrahman, "Sultan Abdülhamid Han-ı Sanî Hazretlerine Arzıhalimdir", *Kürdistan*, (ed. M. Emîn Bozarlan), s.192-194.

⁴¹¹ Malmîsanij. *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, s. 110-111.

⁴¹² BOA. BEO, 4099/307417, 7 Zilkade 1330/18 Ekim 1912

⁴¹³ BOA. BEO, 4099/307417, 3 Zilkade 1330/14 Ekim 1912.

⁴¹⁴ BOA. BEO, 4099/307417, 7 Zilkade 1330/18 Ekim 1912.

⁴¹⁵ BOA. DH.SYS., 24/2/-1, 5 Cemazeyilevvel 1329/4 Mayıs 1911; 24/2/-3, 30 Muharrem 1330/20 Ocak 1912; 24/2/-4, 25 Cemazeyilahir 1330/11 Haziran 1912. BOA. MV., 152/78/, 29 Cemazeyilevvel 1329/28 Mayıs 1911.

bitmeden bir şikayet vesile edilerek Ertuğrul Sancağı Mutasarrıflığı'na tayin edilir.⁴¹⁶ Kayıtlara göre, 1915 yılının Ağustos sonu veya Eylül başlarında 58 yaşında vefat etmiş ve maaşı mirasçılara nakledilmiştir.⁴¹⁷

b) **Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)** İstanbul'da doğduğu sanılan Abdurrahman Sami Bedirhan, Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Mülkiye'de okudu. Ardından Maârif Nezâreti Mekâtib-i İdâdiyye İdâresi'nde bulunan Abdurrahman Bey 1898'de tüm görevlerinden istifa ederek⁴¹⁸ Avrupa'ya çıkmış ve Cenevre'de ilk Kürt gazetesi olan *Kürdistan*'ın yayımı işini kardeşinden devralmıştır. Görüldüğü kadarıyla *Kürdistan*, Abdurrahman Bedirhan ile birlikte bir Jön Türk gazetesi olan *Osmanlı* ile aynı kaderi paylaşmıştır. Abdurrahman Bedirhan, bir Osmanlı İttihad ve Terakki Fırkası üyesi olarak⁴¹⁹ her iki gazetenin yayımında görev almış,⁴²⁰ 1902 Paris Kongresi'nde Hikmet Babanzade'yle birlikte yer almıştır.⁴²¹ Avrupa'da Abdulhamid'e karşı örgütlenen muhalefet içerisinde yer alırken, Kürtler adına Ermenilerle ilk ilişki kuranlardan biri olacaktır.⁴²² Bu yakınlığını hem Ermeni Hınçak örgütü'nün politik yayın organı olan *Hınçak [Çan]* gazetesi ve hemde Taşnaksutyun örgütünün yayın organı olan *Troşak / Droshak [Bayrak]* gazetelerinde ya da *Kürdistan*'ın sayfalarında takip etmek mümkündür. Nalbandian'ın Varandian'dan iktibas ile belirttiğine göre,

“[...] özellikle Sasun olaylarından sonra Taşnaksutyun ve Hınçak örgütleri özellikle Kürtlerin güvenlerini kazanmaya yönelik özel çabalara girişirler. Taşnaksutyun bu amaçla Yerzenkatsi Keri (Ruben Shishmanian) adlı yüksek rütbeli bir üyesini Van, Muş ve Dersim bölgelerindeki Kürt aşiretleri arasına göndermişti. Aynı çalışmaları Avrupa'da da yürüten bu örgütler, o sırada Cenova'da yaşayan Abdurrahman Bedirhan'ın güvenini sağlamayı başarmışlardı.”⁴²³

Aynı yazara göre, 1895-1896 yılları arasında⁴²⁴ Abdurrahman Bedirhan'ın Kürtçe yazdığı yazılar Ermenice'ye *Droshak*'ta basılmak üzere tercüme edilmekte⁴²⁵ ve Hınçak

⁴¹⁶ BOA. DH.SAİDd., 26/305, 29 Zilhicce 1273/14 Ekim 1852.

⁴¹⁷ BOA. BEO, 4371/327822, 22 Şevval 1333/ 2 Eylül 1915. DH.SAİDd., 26/305, 29 Zilhicce 1273/14 Ekim 1852. Midhat Mikdad Bedirhan'ın yaşamı hakkında bkz: Malmîsanij, *Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, Avesta yayınları, İstanbul 2000, s. 187-197. Malmîsanij, *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, Vate, İstanbul 2009, s. 107-115.

⁴¹⁸ BOA MF.MKT., 1100/46, 21 Muharrem 1327/12 Şubat 1909

⁴¹⁹ Hanioglu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal neşriyat, İstanbul 1981, s. 41

⁴²⁰ BOA Y..PRK.HR. 29/64, 11 Ramazan 1318/2 Ocak 1901

⁴²¹ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), Constantinople / D / 19 (Bağdat 8 Eylül 1908).

⁴²² BOA Y..PRK.UM. 30/97, 27 Rebiulâhîr 1312/28 Ekim 1894.

⁴²³ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 175.

⁴²⁴ ibid.

örgütünün üyeleri tarafından Kürdistan'da halka Kürtçesi dağıtılmaktaydı.⁴²⁶ Abdurrahman Bedirhan, Rıdvan Paşa'nın öldürülmesi olayından ötürü bütün Bedirhanî ailesi üyelerinin sürgün edilmelerine karar verilince Trablusgarp'a sürgün edilir. O bundan dolayı⁴²⁷ 1907'de yapılan İkinci Kongre'de yer almamıştır.⁴²⁸ Onun, mahkumiyet sürecinde ılımlı Osmanlı Kürt milliyetçiliği fikrinden yavaş yavaş radikal fikirlerle beslenen bir milliyetçiliğe dönüş yaptığı gözlemlenir.

13 Aralık 1908'de özgürlüğüne kavuşan Abdurrahman Bedirhan, Kürd Neşr-i Maârif Cemiyeti (1910-1911)'nin kurucuları arasında yer alır. Adı geçen cemiyetin imkânlarıyla açılan Kürd Meşrutiyet Mektebi'nin yani Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde açılan ilk Kürt okulunun ilk müdürlük görevini yapar.⁴²⁹ 1919 yılına kadar birçok merkezde devlet görevlerinde bulunur. Yunan ordusu 1919'da Aydın'a girdiği zaman Aydın mutasarrıfı olan Abdurrahman Bedirhan Yunanlılar tarafından tutuklanır ama İngilizlerin baskısı sonucu kısa bir süre sonra serbest bırakılır.⁴³⁰ A. Bedirhan, ailesinin diğer üyeleriyle birlikte Bedirhan Ailesi Derneği'ni⁴³¹ kurmuş ve bu dernek vasıtasıyla dönemin büyük güçleriyle Kürdistan konusunda ilişkiye geçmiştir.⁴³² Malmîsanij'a göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Çınar soyadını alan Abdurrahman Bedirhan siyasetle ilgilenmemiş ve 1936 yılında vefat etmiştir.⁴³³

2. Kürdistan Gazetesi'nin (1898-1902) Yayın Serüveni:

İlk 5 sayısı Kahire'de yayımlanan gazetenin ilk üç sayısı El Hilal Matbaası'nda, 4. ve 5. sayılar ise Çapxaneyâ Cerîdeyî Kürdistan'da, yani Kürdistan Gazetesi Matbaası'nda

⁴²⁵ BOA. DH.MKT. 471/42, 27 Zilhicce 1319/6 Nisan 1902'ya göre Abdurrahman Bedirhan 1902 yıllarında hâlâ Ermeni gazetelerine yazılar yazmaktadır.

⁴²⁶ Nalbandian, op.cit., 219.

⁴²⁷ BOA BEO, 2796/209648, 02 Safer 1324/28 Mart 1906; 2796/209651, 02 Safer 1324/28 Mart 1906.

⁴²⁸ 1907 İkinci Jöntürk Kongresi sonrası yayınlanan bildirin Ermenice'sinde herhangi bir Kürt yapılanmasının veya şahsiyetinin imzası geçmez. Kürtlere tek bir yerde değinilmiştir, o da özel olarak değil. II. Abdülhamid'den Müslümanlar dahil her grubun zulüm gördüğünü anlattıktan sonra gruplar tek tek sıralanır ve en sona Kürtler de eklenir. Bkz: CADN, Constantinople / E / 125. "Tarih (Kongre tarihi): 27-29 Aralık 1907. Avrupa'da Toplanmış Osmanlı Muhafız Unsurları Kongresi Bildirisi/Bildirgesi. İmzacılar: İttihad ve Terakki (Şura-yı Ümmet ve Meşrevet), Taşnaksutyun (Droshag), İstirak-ı Şahsi, Ademi Merkeziyet (decentralization) ve Anayasal Osmanlı Birliği (Terakki), Mısır Yahudi Komitesi (La vera), Hilafet Gazetesi, Armenia gazetesi, Hayrenik, Ahd Osmanî". Meslektaşım Yektan Türkyılmaz'a metnin Ermenice'den tercümesinde yardımlarından ötürü teşekkür ederim. Naci Kutlay, Abdurrahman Bedirhan'ın 1907 Jöntürk İkinci Kongresi'ne "Kürdistan Gazetesi Çevresi" olarak katıldığını belirtip, sonuç bildirgesinin her topluluğa atfen yazıldığı gibi Kürtçe'de yazıldığını belirtir ama ne yazık ki kaynak vermez. Bkz: Naci Kutlay, "İttihad Terakki ve Kürtler", II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek (ed.: Ferdan Ergut), İstanbul 2010, s. 97.

⁴²⁹ Malmîsanij, İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı yayımlayan, s. 91

⁴³⁰ BOA DH.KMS., 52/-4/29, 15 Zilhicce 1337/11 Eylül 1919.

⁴³¹ Dernek hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Malmîsanij, Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları, s. 17- 43

⁴³² BOA. DH.SAİDD.. 177/269, 29 Zilhicce 1284/22 Nisan 1868. Malmîsanij, İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan, s. 103-104

⁴³³ Malmîsanij, İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan, s. 104-105

basılmıştır. Gazetenin basım yayımı 6. sayıdan itibaren, Mikdad Midhat Bedirhan'ın İstanbul'a dönmesinden ötürü kardeşi Abdurrahman Sami Bedirhan tarafından devam ettirilmiştir. 6. sayıdan 19. sayıya kadar Cenevre'de basılan gazete, 20. sayıdan itibaren yeniden Mısır'a taşınmış ve 23. sayıya kadar basımına burada devam edilmiştir. Başından beri on beş günde bir yayımlanmış olan *Kürdistan* gazetesinin merkezi, 24. sayıdan itibaren Londra'ya taşınmış ve ayda bir yayımlanmaya başlamıştır. 25. sayıdan itibaren Londra / Folkston'da yayımlanan gazetenin 30. sayısı Cenevre'de basılır. 22 Nisan 1898 tarihinde yayın hayatına başlayan *Kürdistan* gazetesinin bilinen son sayısı 31. sayıdır ve 14 nisan 1902 tarihlidir.⁴³⁴ Gazete, 1898'den 1902 yılına kadar 3 ülke ve 5 şehir değiştirmiş ve en yüksek tirajına ilk sayılarında ulaşan gazete en fazla 2000 adet basılmıştır.⁴³⁵

Gazetenin 31 sayısından 30'u günümüze ulaşabilmiş ve bunlar sırasıyla Kemal Fûad (1972 - Bağdat), Mehmet Emin Bozarşlan (1991 – Uppsala),⁴³⁶ Malmîsanij (1992 - Stockholm)⁴³⁷ ve Celilê Celil⁴³⁸ tarafından gün yüzüne çıkartılmıştır.⁴³⁹ Gazetenin 1., 2., 3., 8., 9., 11., 15. ve 16. sayıları Kürtçe, diğer sayılar ise Kürtçe ve Türkçe olarak yayımlanmıştır. Ağırlıklı olarak gazete sahibinin lehçesi olan Kurmanci tercih edilse bile, Sorani lehçesiyle şiirler de yayımlanmıştır. Dönemin süslü, halktan uzak ve ağır yazı biçimlerinin aksine ilk Kürtçe gazete sade bir üslupla yazılmış ve görüldüğü kadarıyla hedef kitlenin anlayabilmesi için (daha sonraları İttihatçıların da esas alacakları) İslam terminolojisinden örneklerle yazı dili halk düzeyinde tutulmaya çalışılmıştır. Öyle ki, günümüzde bile Kurmanci konuşan her Kürdün anlayabileceği bir dil kullanılmıştır. Türkçe yazma gereksinimi ise; genel olarak Kürtlerin büyük çoğunluğunun Kürtçe eğitim ve öğretimden mahrum olmasına ve gelen mektuplara dayandırılmıştır:

“Dünyada çok az kişi Kürtçe yazabiliyor. Kürtlerin etraflarına bakmamalarına çok üzülüyorum. Komşuları Ruslar, İranlılar ve Türkler hepsi kendi dilleriyle kitaplar yazmışlar. İyi bir silah var ellerinde. Kürt, tüfeğiyle bir atış yapabiliyorsa onlar 20 atış yapıyorlar. O milletler çocuklarına çok iyi bir şey bırakmışlar. Allah ilmini ve ömrünü arttırsın, kardeşim Mikdad Midhat bu doğru yolu bize göstermeye çalıştı.”⁴⁴⁰

“[...] çoğu insan bize yazılarında Kürtçe okuyamadıklarını bu nedenle gazetenin bir kısmının Türkçe çıkmasını istiyorlar benden. İnşallah bundan sonra yeğenim Fevzi

⁴³⁴ Bkz: Ek. 1

⁴³⁵ *Kürdistan*, (ed. M. Emin Bozarşlan), c. I, s. 121

⁴³⁶ *Kürdistan*, (ed. M. Emin Bozarşlan), c. I-II, Uppsala-Sweden 1991.

⁴³⁷ Malmîsanij. *Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kürdistan*, sayı: 17 ve 18, Spanga-Sweden, 1992.

⁴³⁸ Malmîsanij. *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan*, s. 137.

⁴³⁹ Bu çalışma 10., 12. ve 19. sayılar dışındaki sayılar incelenerek hazırlandı.

⁴⁴⁰ *Kürdistan* (ed. M. Emin Bozarşlan), c.I., s. 178

Bey'in gayreti ve çabasıyla gazetemin yarısının Türkçe basılıp yayımlanacağı arz olunur.”⁴⁴¹

Kürdistan'ı henüz ilk Kürtçe gazete olmasına rağmen, inatla,⁴⁴² Kürt kitleleriyle buluşturabilme çabası, II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasındaki kısmi hürriyet ortamlarında dahi gözlenemeyen bir duruşu temsil etmektedir. Bu da *Kürdistan* gazetesini ayrıcalıklı bir yere koymakta ve kendisine misyon gazetesi olma niteliğini kazandırmaktadır.

Yeni bir Kürt kimliğinin tespiti süreçlerine nitelik olarak farklı bir boyut kazandıran *Kürdistan*, aşağıda analiz etmeye çalışacağımız noktalar üzerinde hassasiyetle durmuştur. Bu noktalar incelenirken, daha ilk sayısından itibaren Osmanlı ülkesinde yasaklanan gazetenin⁴⁴³ bir kısım niteliksel aşamalardan geçtiği ve bu geçişlerin felsefi ve politik düzlemde oldukça sancılı olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Kürdistan esas olarak şu üç aşamadan geçmiştir:

a) Gazetenin ılımlı, uzlaşmacı bir politika izlediği birinci aşama Mikdad Midhat Bedirhan tarafından yayınlanan ilk beş sayıyı kapsamaktadır. Bu döneme damgasını vuran yönetsel duruş; “Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan Zillullah”a, Kürtler konusunda bir kısım hatırlatmalarda bulunmaya çalışan bir kulun kulakları tırmalayan haykırışıdır. Bu haykırış, sorunların temelini sistemin değişiminde görmemiş, Halife'yi hedeflememiş ve bu davranışını da iyi bir müslüman ve kul olmanın gereği olarak gördüğünü birkaç defa kendisi belirtmiştir. Modern toplum bağlamında sistem dışı olmayan duruşu nedeniyle aydın-entellektüel tanımını zorlayamamış bir duruş sergilenmiştir. En iyi tabiriyle Osmanlı ve Kürt toplumları açısından bilgi ve bilinç dağarcığını kendi kavmiyle paylaşıp ufuklarını genişletmeyi kendine farz edinmiş bir münevver duruşudur.

b) İlimlilik ve uzlaşmacılık köprülerinin parça parça yıkıldığı ikinci aşama, gazetenin Abdurrahman Bedirhan tarafından yayınlanmaya başladığı döneme işaret eder. İstanbul'a dönen kardeşine yönelik şiddete şiddetle karşı çıkan ve bundan sonra bütün zulümleri tek tek yazacağı diyerek gazetenin yönetimini devraldığını belirten Abdurrahman Bedirhan, aralarında yasal ve meşru hiçbir bağın kalmadığı İstanbul'a ateş püskürmeye başlar. Bu gitgide A.Rahman Bedirhan'ın kendisini ve düşüncelerini aynı siyasal (aslında pratik) hedefi paylaştıkları JönTürlere yaklaştırır.

c) Üçüncü aşama ise JönTürk'lerle birlikte ortak kadere imza atmaya başladıkları 1900'den sonraki dönemdir. *Kürdistan*, bir Jön Türk yayını değildir ve ama siyasal hedeflerin ortaklığı, siyasal alanın günümüze göre dar olması *Kürdistan* ve Jön Türk

⁴⁴¹ Malmîsanij. *Abdurrahman Bedirhan ve İlk Kürt Gazetesi Kürdistan*, s. 79

⁴⁴² Celil, Celilê. *Kürt Aydınlanması*, s. 26

⁴⁴³ Gazetenin Osmanlı topraklarına girişinin şiddetli kovuşturmayla tabi olacağına dair bakınız: BOA İ..MTZ.(O5), 30/1685, 08 Zilhicce 1315/30Nisan 1898. BOA Y..PRK.UM, 42/4, 04 Muharrem 1316/25 Mayıs 1898. BOA DH.MKT. 2433/71, 08 Receb 1318/1 Kasım 1900. Gazetenin İstanbul'a gizlice mektuplar halinde yollandığına dair bakınız: BOA A.}MKT.MHM. 544/34, 17 Rebûlâhir 1316/4 Eylül 1898.

gazetelerini hep aynı noktalarda buluşturacaktır. *Kürdistan* gazetesini bu dönemleri dikkate almadan inceleyip ele almak yanlış değildir ama eksiktir.

3. Kürdistan'ın Yayın Politikası

a. Hedef Kitlenin (Kürtlerin) Tanımlanması:

Bu tanımlama çabası aynı zamanda gazetenin var olma nedenini de rasyonalize etmektedir. İlimli Kürt çizgisinin esası olarak başlayan bu çaba, aslında aşama aşama radikalleşecek olan Kürt siyasi hareketinin üzerinde yükseleceği hedef kitleye işaret etmektedir. İlimli Kürt hareketi (1898-1909), Kürtlere Kürtleri tanıtmaya çalışmış, aşama aşama olgunlaşan radikaller ise 1909-1919 yıllarını kapsayan dönemde bir Kürt kimliği oluşturmak ve hedef kitlenin de bunu kabul etmesini sağlamaya çalışmıştır.

Gerek gazetenin gerekse de gazete yazarlarının betimlemelerine göre; Kürt fakirdir, zavallıdır, bilgisiz ve cahildir ama aynı zamanda dinine ve inancına bağlıdır. Tam da bu yüzden iyi müslümandır. Bir taraftan Kürtler; Osmanlı'nın doğusundaki en cesur, ama aynı zamanda herkes tarafından unutulmuş halktır. Bu sert ve vahşi mizaçlı insanlar topluluğu, Halife'nin doğu sınırlarını korumakla gurur duymaktadırlar. Mevcut coğrafyanın vahşi, dağlık ve geçilmez oluşu, aynı zamanda Kürtlerin de bu coğrafyada toplumsal örgütleniş biçimleri gereği çok kolay hareket edip adapte olabiliyor olmaları, onları bölgedeki egemen güçlerin gözünde politik bir ortak haline getirmiştir. Kürtlerin nasıl bir topluluk olduğunu belirten veya tasvir eden aşağıdaki cümleler, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

“Kürtlerin durumuna üzülüyorum. Kürtler diğer kavimler gibi okumamıştır, zengin değildir, ama kendini bilen, zeka sahibi, yiğit, güçlü ve din yolundadır. Komşusu Rusya nasıldır, ne yapmak istiyor, bilmiyor. Bu nedenle Allah yolunda bu gazeteyi [ceride] çıkarmaya başladım. Allah'ın izniyle her 15 günde bir gazeteyi çıkaracağım. Adını Kürdistan koydum. Gazetede ilmin ve sanatın iyiliğinden, doğruluğundan bahsedeceğim, nerede insanlar öğreniyorsa, nerede okul ve medreseler varsa Kürtlere göstereceğim. Nerede savaş çıkıyor, büyük devletler ne yapıyor, nasıl savaşıyorlar, ticaret nasıl yapılıyor.”⁴⁴⁴

“Kürtler, devlet-i ebed müddet-i Osmaniyelelerini teşkil eden akvamin en güzîdelerinden ve Kürdistan dahi mevkian iki devlete hemhudud ve alelhusus Anadolu tarafından tecavüz-i a'daya mani ve hatta o cihetten düşman tehdid edebilmek kabiliyetini haiz olduklarından, politika âleminde mühim bir mevki işgal ettikleri ve birçok zamandan beri Osmanlı tabiiyetiyle müftehir buldukları halde,

⁴⁴⁴ *Kürdistan* (ed. M. Emin Bozarıslan), c. I., s. 111-112

cülûs-ı (okunamadı) hümayunlarına gelinceye kadar bunların talim ve tedrisleriyle esbab-ı terakkileri her nasılsa nazar-ı dikkade alınmamıştır.”⁴⁴⁵

“[...] Kürt Milleti’ne olan sevgimden ötürü ben bu gazetemde Kürtlere doğru yolu gösteremeye çabalıyorum. Osmanlılar, Türkler için büyük okullar inşa ediyorlar. Hükümet, Kürtlerden para toplayıp [vergi alıp] Türkler için harcıyor. Zavallı Kürtler, bu Hükümetin esiri olmuşlar. Bunun nedeni de Hünkâr’ın sarayında görevli çingenelerin bulunmasıdır. Her ne kadar Kürtler akıllı ve cesur olsalar da diğer milletlerden geride kalmışlardır ve bu yüzden onlara acıyorum. Şimdiden sonra Allah’tan istediğim; Kürtler de akıllarını başlarına alsınlar, o derin uykudan uyansınlar, aklın gücüyle işlerinin başına geçsinler ve etraflarındaki diğer milletler gibi büyüsünler [...]”⁴⁴⁶

“Son zamanlarda duyduğuma göre bir kısım Kürt emir ve ağaları zalim me’murların hayırsız işlerini kolaylaştırıyorlar, onların çalışanları olmayı kabul ediyor ve böylelikle bir küçük rütbe için can çekişiyorlarmış. Bilesiniz ki; [siz bu işleri görenler] böylelikle evlerinizi harab edip, Allah’ın önünde yüzünüzü kara çalmaktasınız. Ve ayrıca o yüz­süz memurların casusluğunu ve münafıkların işlerini yapan Kürt gençlerine de çok üzülüyorum.”⁴⁴⁷

M. Bedirhan, Sultan Abdulhamid’e yönelik haykırışının birinde *Kürdistan*’ın serbest bırakılması konusunda şöyle demektedir:

“Kürtlerin yarısı bile etmeyen Ermeniler ve Türkler [Romlar] niçin gazete sahibi olabiliyorlar ve herşeyden dünyayı haberdar edebiliyorlar da Kürtler edemesinler!”⁴⁴⁸

“Her zaman, bizim Kürtlere bakıyor ve gece gündüz endişeyle düşünüyordum: Kürtlerin çoğu gözüpek ve hünerli olduğu halde, neden hepsi de zanaattan ve

⁴⁴⁵ Bedirhan Paşazade Mikdad Midhat Bey, “Şevketli Azametlu Sultan Abdülhamid-i Sani Hazretlerine Arzihal-i Abidanemdir”, *Kürdistan*, (ed. M. Emin Bozarıslan), c. I., s. 146

⁴⁴⁶ *Kürdistan* (ed. M. Emin Bozarıslan), c. I., s. 179. [...] *Mehebbbeta min a ji milletê min Kurmanca, ez sewq kirim vê cerîdeyê de rîya qenc nîşanê Kurda dikim. Rom, cîyê Tirk lê hebit mektebên mezin datîne. Hukümet pera ji kurda distîne, ji Tirka re serf dîke. Kurdên reben esîrên wê hukümetê ne. Sebeba wê jî, mitîrbên li Sera Xunkar in. Heyfa min têt Kurmanca re ji milletên dî zêdetir xweyaqil, weyşcaet in(cesur), ji hemî mileta paşvetir mane. Min ji kerema Xwedê teala hêvî ye, paş nuho Kurd jî aqilê xwe bînin serê xwe, ji wê xewa giran şîyar bibin, ex jî xwey’ilm bibin, bi qeweta aqilê xwe bixebitin, ji milletên dor xwe mezintir bibin. [...]. Metnin orjinali olan Kürtçe’de de gerçekten çingenelerin en aşağılığı manasında *mirtib* kelimesi kullanılmıştır.*

⁴⁴⁷ *Kürdistan*, (ed. M.Emin Bozarıslan), c. I. s. 210-211

⁴⁴⁸ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarıslan), c. I. s. 161. *Ermenî û Rom nehin nivên Kurdan e, çire ewan bi ezmanê xwe cerîde hebin û Kurda tiştek tunînin û ji halê dinyayê bêxeber in!*

bilgiden uzaklar, neden Kürtler okuma-yazma ve eğitimden mahrumlar. Bu düşünceler beni tümüyle endişeye saldı üzüldüm ve eziyet çektim. Ama şükürler olsun ki, gazeteniz Kürtlerin yararına yayımlanıyor.”⁴⁴⁹

Görülüyor ki, başka toplulukları tanımlamada kullanılan bir kısım terimler Kürtler için de kullanılır. Buna kısaca *İslâm siyaset teorisinin lügâtçasına*⁴⁵⁰ başvuruyorlardı diyebiliriz. Bu kısmi ayrışma, radikal milliyetçiler tarafından içi daha bir doldurularak kullanıma sokulur ve örneğin: *gel* (people), *millet* (nation), *dewlet* (state), *êdalet* (adalet), v.b. terimleri kullanılır.⁴⁵¹ Osmanlı devlet bürokrasisinden birşey ummayan aksine onları hedef tahtasına yerleştiren bu aydın zümrenin halkla olan münasebetinin gerekçesini aynı dönem çıkan *Osmanlı*'daki bir makalede de bulmak mümkündür. 1897 yılında Abdurrahman Bedirhan'ın da yazar kadrous içinde yer aldığı *Osmanlı* gazetesindeki bu makalede şunlar yazılmıştır:

“Programı tatbik için halka ne oldukları ve ne olabilecekleri öğretilmeliydi. Bu davalar mevzuunda onları aydınlatmak için de çevreyi değiştirmek ve çevreyi değiştirmek için de onları aydınlatmak icap ediyordu. Ne yapmamız gerekiyordu? Tabii bütün memleketlerde bu tipteki komitelerin kullandıkları usullere müracaat ettik ve propaganda yapmakla işe başladık.”⁴⁵²

Gazete hedef kitlesini belirlemenin dışında muhaliflerini de belirlemiştir. Bu duruş ilk etapta kendiliğinden gerçekleşen, klasik bir şikayet biçiminde görünüyorsa da aslında milliyetçilik çalışmalarında önemli bir noktaya temas etmektedir: Kendini tanımlamanın bir gerekçesi veya ön adımı olarak karşıtını veya ötekini belirlemek.⁴⁵³

b. Eğitim-Öğretimin Teşvik Edilmesi:

Kürdistan'da üzerinde en çok tartışılan konuların başında eğitim gelmektedir. Hatta gazetenin kurucusu, gazetenin çıkış amacının bu olduğunu belirtir.

“Bu gazeteyi oluştururken, kendi milletimden insanlara okuma sevgisi aşlamayı, halkın, çağdaş ileri medeniyetle tanışmasını ve kendi edebiyatını tanımasını

⁴⁴⁹ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. I. s. 162. [...] *Heyfa min gelek ji Kurdê me re dihat. Min roj û şev gazind dikirin, çi qa Kurmanc hene hemî mêr û jêhatî ne, çire holê bêmarîfet û sin'et mane! Nivîsandin û xwendina hemî Kurda çire nîne! Ez li nav van kul û derda jar û kal bibîm, heyirî mabîm. Nuho ji Xwedê teala şikir dikim, ew cerîdeya te li ser qencîya Kurda derêxistî ya te ji me re rêkirî, hat û ket destê min. Heçku çi qa miradê min hebîn, hasil bîn [...]*

⁴⁵⁰ Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 95.

⁴⁵¹ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. I. s. 162. Bu konuda ayrıca bakınız Vali, Abbas, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, s. 83-133

⁴⁵² Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 144

⁴⁵³ Şu noktanın altını çizmekte fayda vardır: Gazetenin karşıt olarak esas aldığı ya da bilerek / bilmeyerek karşıt olarak oluşturduğu toplumsal grup sadece Ermeniler değildir. Ermeniler, Kürtlerin beraber yaşadığı komşuları ve kadim dostlarıdır ama bölgedeki politik gelişmeler anlatılırken felsefi dargörüşlülük gereği Ermeniler kendiliğinden karşıt durumuna düşerler. Bu grup dışında Ruslar, Acemler, Romlar (Türkler), Araplar ve özellikle Girit konusu üzerinden Yunanlılar da birer karşıttırlar.

amaçladım. Mısır'da kalarak Kürdistan'da olan biteni görmek ve gurbetteki bu gazeteyle halkımın çıkarlarına hizmet etmek, onun kültür seviyesini yükseltmek istiyorum.”⁴⁵⁴

Celilê Celil'e göre, dönemin Ermeni gazetelerinden *Anahid* (1900) gazetesi şöyle yazmıştır:

“*Kürdistan*'ın hemen her sayısının başyazısı, eğitimin önemi ve gerekliliği üzerine kaleme alınmış nasihatlerden oluşuyor. Bu makaleler, Kürt toplumuna heyecanla davette bulunuyor, cesaret veriyor ve onların kalbini kazanıyordu. *Kürdistan* gazetesi, olaylarla kanıtlıyor ki, Kürtlerin cahilliğinin yegane sebebi Türk devletidir. Çünkü, karmaşık politik soruların çözümü için Kürtlerin cahil bırakılması Türklerin işine geliyor, bundan dolayı 'Kürdistan', Kürtleri uyanmaya ve haklı taleplerini devlete sunabilmek için eğitimi yaygınlaştırmaya çağırıyor.”⁴⁵⁵

Her topluluğun kendi ulus kimliğini oluşturma süreçlerinde yaptığı gibi böyle bir amacın ürünü olan *Kürdistan*'ın yayın politikası da bu çerçevede eğitime oldukça önem vermiştir. Burada dikkati çeken en önemli noktalardan biri; hedef kitleden uzakta, metropollerde yaşayan aydın grubunun eğitim gibi önemli bir kurumu ve sorunu, Kürt ulema ve büyüklerinin bir sorumluluğu olarak görmesidir. Gazetenin ilk sayılarında Mısır'da bulunan Mikdad Midhat, Mehmed Ali Paşa'nın eğitim alanında yaptıklarını sıraladıktan sonra şöyle der:

“Ağalar ve Paşalar! Soruyorum size, şimdiye kadar hanginiz bir insanınızı okuması için bir yere gönderdiniz? Şimdiye kadar çok yer gezdim. Şimdi de Mısır'dayım. Burada (Mısır'da) her yerde babaları ve kardeşleri tarafından okumak için gönderilen Çerkes, Arnavut ve Arapların çocuklarını görüyorum. Ancak Kürt aşiretlerinden kimseye rastlamadım.”⁴⁵⁶

“Sizler de Allah'a ellerinizi uzatarak Kürtlerinizi okumaya yollayın, çocuklarınıza okuma yazma öğretin, onlara sanat öğretin. Müslüman, okumayı öğrenirken dinini de öğrenir.”⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Celil, Celilê. *Kürt Aydınlanması*, s. 26. Yazar bu alıntıyı *Kürdistan* gazetesinin ilk sayısının Fransızca çıkarılan ekinden aldığını belirtir. Bahsi geçen Fransızca ek, Bozarslan'ın yaptığı tıpkı basımda yoktur.

⁴⁵⁵ Celil, Celilê. *Kürt Aydınlanması*, s. 33-34.

⁴⁵⁶ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. I. s. 115.

⁴⁵⁷ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. I. s. 116

Kürdistan'ın eğitim konusunda belki de en dikkate değer görüşlerinden biri de, Sultan Abdulhamid'in Arap ve Kürt aşiretlerini merkezileştirme potası içinde eritmek maksadıyla kurduğu Aşiret Mektebi'ni savunmasıdır. Görüldüğü kadarıyla Kürt münevverlerinden Bedirhanpaşazade Midhat Aşiret mektebinin kuruluşunu onaylamakta ve Kürtleri buna destek vermeye çağırmaktadır:

“Bu yıllarda İstanbul'da bir mekteb açılmış. Bu mektebin adı “Aşiret Mektebi”dir ve aşiret çocukları dışında kimse kabul edilmemektedir. Bağdat'tan Şam'a, Yemen'den Şemmer ve Enze'ye kadar herkes çocuklarını İstanbul'a çocuklarını Aşiret Mektebi'nde okutmaya gönderiyor. Çocuklar iki ayda bir evlerine gönderiliyorlar ve sonra yine dönüyorlar. Altı-yedi yılda genç alimler haline gelip kendi köy ve şehirlerine dönüyorlar. Devlet bunlara aylık para da veriyor. Önce memur, sonra yavaş yavaş mutasarrıf ve vali oluyorlar. Ey Ağalar ve Beyler! Çocuklarınızın günahı sizin boynunuzda kalacak. Siz de çocuklarınızı okumaya yollayın. Hatta zenginleriniz kendi köylerinde de mektebler açıp, Allah yolunda hayır işleyebilir.”⁴⁵⁸

Midhat Bedirhan'ın bu son cümlesinden devamla A.Rahman Bedirhan, Kürtlerin buldukları yerlerde eğitim kurumlarını artırmak için mücadele etmelerini ve bu mücadelenin yönteminin barışçıdan silahlıya kadar geniş bir skalada olabileceğini şu cümlelerle ifade ediyordu:

“Eğer, bulunduğunuz yerde yöneticiler okullar açmanıza engel olursa konuyu padişaha yazın. Eğer bu işe yaramazsa bana yazın, ben ise padişahın bilgisine ulaştıracağım [...] Eğer dinlemezlerse kılıçlarınızı çekin. Kılıcın ucunu gören korkar ve teslim olur. Rica edin, eğer ricayla vermezlerse, kılıçlarınıza sarılın. Amaca ulaşmak için birlik gereklidir, birleşin; aranızda birlik olmazsa, hiçbir şey elde edemezsiniz.”⁴⁵⁹

Eğitim konusundaki tartışmalar gazetenin ilk sayısından son sayısına kadar hemen her konuyla bağlantılı bir şekilde dile getirilir veya getirilmeye çalışılır. İyi bir müslüman Kürt olmanın hatta çoğu zaman belirtildiği üzere başkalarının kölesi olmamanın en temel dayanağı olarak okuma yazma öğrenme teşvik edilir ve bu kutsal görev için Kürt ulemaları, ağaları ve mirleri göreve çağırılır.

c. Osmanlı Padişahı'ndan Adalet Talebi:

İslam'ın bütün hukuki normlarının temelini teşkil eden adalet teorisi,⁴⁶⁰ *Kürdistan* gazetesinin temel aldığı sürekli gündeme getirdiği bir konudur. Bu anlamıyla *Kürdistan*'ın ilk sayılarında Jön Türklük değil Yeni Osmanlıların izlerini bulmak mümkündür: Sistemi

⁴⁵⁸ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarşlan), c. I. s. 113.

⁴⁵⁹ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarşlan), c. I. s. 200-202

⁴⁶⁰ İslam'da Adalet kavramı konusunda bkz: Şükran Balıkkaya, “Kur'an'da Adalet Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bursa 2005, s. 181-192

değil kişiyi veya grubu hedefleyerek bir kısım değişiklikler temenni etmek. Yeni Osmanlılar gibi evvela Halife'nin memurlarını hedef tahtasına oturtmak ama ardından bununla yetinmeyip hedefi daha bir özelleştirip Halife'nin değişmesini hedeflemek İslam'a aykırı değildi. İslam, biat teorisinden hareketle oluşabilecek bir siyasal ve toplumsal adaletsizlik krizinde eğer kriz Halife'den kaynaklıysa ehl-i hall ve'l akd tarafından halifenin değiştirilmesini meşru kılar.⁴⁶¹ Böylesi bir yaklaşım aynı zamanda Kürtlerin İslam dini ile olan birlikteliğini ya da Kürtlerin iyi birer müslüman olmalarının ispatının çabasıdır. Öte yandan Diyarbekir eşrafından bir kişinin gazeteye gönderdiği bir mektupta, padişahın kürdistan'a adil memurlar göndermesini talep edilmektedir.

“[...] Bütün müslümanların bilmesi gerekir ki; eğer Kürdistan'da Kürtler müslüman olmasalardı, Ruslar çoktan beri Anadolu topraklarını işgal etmiş ve Anadolu'nun müslümanlığı ve Türklerin durumu iyice kötüleştirmişti. Sultan'a bu durumu derhal arzedin, ta ki Kürdistan'a derhal dürüst ve adil memurlar göndersin. Yoksa korkarım ki Kürtler, Ermenilerle birleşecekler ve adalet taleplerini Ermenilerle birlikte arayacaklar [...]”⁴⁶²

İslamın Halife'sine karşı hristiyanlarla işbirliğinin adalet teorisindeki yeri muğlak olsa bile, Diyarbekir eşrafından Ş. M.'nin mektubunun gazetede yayımlanması oldukça ilginç ve de düşündürücüdür.

d. Kürt – Ermeni ilişkileri:

Kürdistan bu konuyu yoğun biçimde işlemiştir. Konuyu gazetenin hemen hemen bütün sayılarında takip etmek mümkündür. Kürt – Ermeni ilişkisi ve dostluğuna yönelik yapılan bazı tespitlerin dışında, kanımca, bu yazılarda Hristiyan (tüm gayr-ı müslimler değil) topluluklar ötekileştirilmiştir. Bunun ipuçlarını birçok yerde yakalamak mümkündür. Genel olarak Hristiyan devletlerin spesifik olarak da misyonerlerin Osmanlı'nın doğu topraklarında yarattıkları suni sorun ve çözüm önerilerinin tartışıldığı bölümlerde birçok Ermeni'nin bu oyunlara kandığı fikri geliştirilmiş, bu ve buna benzer “oyuna gelmeler”, gazete sayfalarında önceden cahil, eğitimsiz olarak betimlenen Kürtlerin fikir dünyalarına aşılacaktır. Bunun gibi sosyo-psikolojik ve aynı zamanda politik olarak öngörülmüş iktidar oyunları konseptini, “Hristiyan devletler, İslam'ın bu kutsal topraklarında Hristiyan bir devlet daha kurmak istiyorlar ve Kürdistan'ı Ermenistan yapacaklar” fikri takip etmiştir. Bu fikir, gazetenin sayfalarına şiirlerinden yapılan alıntılarla konuk olan Koyî için

⁴⁶¹ Bu konuda ayrıntılı açıklama için bkz: Murat Issi, “H Ένωση των Νεο-Οθωμανών (1839-1876) / Yeni Osmanlılar Cemiyeti (1839-1876)”, *Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih bölümü, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi*, Atina, 2008, s. 108

⁴⁶² Ji Eşrafên Diyarbekrê Ş. M., “Kaxideke ji Kürdistanê Hatî”, *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. I. s. 259-260. *Vê Musulman hemî bizanibin ku, wekî Kurmanc ne li milê Kürdistanê bîna, heta Mosqof hatî Anadol zebt kiribî; wê hingê Musulmanîya Anadolê, halê Tirka wê yekcar xirab bibîya. Loma, divê vî halî ji Xunkar re erz bikin, da mem'ûrên rast û adil rêke Kürdistanê. Heki ev halê ha weha dewam bike, Kurd jî hew vê zulmê re tehemmul dikin; wê bibin havalê Ermenîya, wê bi hev re esbabên edaletê bixwazin.*

de geçerlidir.⁴⁶³ Bir Kürt büyüğünden şiirler verip ardından fikirlerini tanıtmak herhalde en iyi ifade ile hedef kitleyi gazetenin uygun gördüğü yolda yönlendirmek için görünse de aslında Kürt milliyetçi damarların oluşumuna tarihsel bir kök bulma arayışıdır. Gazetenin yaptığı buna iradi bir katkıdır.

Romantik Mikdad Bedirhan döneminden realist Abdurrahman Bedirhan dönemine geçiş sürecinde Kürt-Ermeni ilişkilerine yönelik analizler, konuyu ele alan yazarın fikir dünyasındaki olgunlaşmalarla birlikte değişikliğe uğramıştır. Gazetenin son sayılarına denk gelen bu yazılarda; birçok olayı toplumları canlı bir organizmaya benzeterek açıklayan Bedirhan, bu yönüyle Sosyal Darwinistlere yaklaşmaktadır. Doğada güçlünün üstün geleceği fikrini benimsetmeye çalışan A. Rahman Bedirhan, II. Abdulhamid'in Kürdistan'ı Ruslara sattığını belirtir. Rusya'nın Kürdistan'ı istilasıyla Kürt bölgelerinin Ermenistan olarak adlandırılacağını, buna karşı çıkmak içinse tek güçlünün artık Kürtler olduğunu vurgulamaktadır. A. Rahman Bedirhan, baş döndürücü hızla gelişen siyasi koşullar içerisinde yüzyıllardır bölgenin efendileri olan Kürtlerin (yani tek güçlünün), ikinci-üçüncü sınıf duruma düşmemeleri için kendilerini savunmalarını, Osmanlı Hükümet yetkililerine güvenmemelerini ve Rusların oyunlarına kanan Ermenileri de uyarmaları gerektiğini savunur:

“Ermenilerin, Osmanlı bütünlüğünden ayrılarak, Kürtlerin temiz vatanı olan Kürdistan'ı her ne pahasına olursa olsun kendilerine dolaşım yeri durumuna getirmek istedikleri ve bu yolda nasıl çalıştıkları, Avrupa'da neler yaptıkları, Kürdistan'da nasıl haydut çeteleri gezdirdikleri, saf köylülere ne yolda bozguncu fikirler aşıladıkları, tarafımdan tek tek bilinmektedir.”

“[...] Kesinlikle kuşkunuz olmasın ki gerçekte siz, o mazlum Ermenilerden elli kat daha mazlumsunuz. Ermeniler'e ara sıra bazı beyinsiz ve akılsız bireyler musallat oluyor. Size ve tüm Müslümanlara karşı ise, koca bir zalim hükümet, yani kendi hükümetiniz topuyla, tüfeğiyle, parasıyla, ajanlarıyla ve cellatlarıyla 25 yıldan beri musallat olmuş, dost görünümündeki amansız bir düşmandır. Siz onurunuzu ve mutluluğunuzu kendiniz elde etmelisiniz. Sizi, [Ermenilerle] vuruşmaya iten hükümet memurları, bir gün o vuruşma yüzünden size bir yasal sorumluluk yöneltile, o anda her birinizi Kürdistan'ın bir dağında asmaktan ve aile bireylerinizi aç bırakmaktan çekinmezler”⁴⁶⁴

⁴⁶³ Amir Hassanpour, “Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar”, ed. Abbas Vali, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* içinde, s. 167.

⁴⁶⁴ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarıslan), c. II. s. 445-449

“Ey Kürtler! İnsan, hayvandan üstündür. Çünkü insan aklını kullanır. Allah’ın insana verdikleri arasında akıldan daha üstünü de yoktur. Akıl ise eğitimle mükemmelleşir ama eğitimsiz insanın aklı da eksik kalır. Bu yüzdendir ki Allah Te’ala, Kitabında ilim ve eğitimin öğrenilmesinden bahsetmiştir. İnsan, akıl kuvvetiyle hayvanlar dünyasını hâkimiyeti altına almıştır. Denizlerde yüzen gemiler, karada uzaklara giden demir üstündeki vapurlar [trenler], telgraf, top ve tüfeklerin hepsi ama hepsi aklın, ilim ve eğitimdeki kuvvetinin sonucudur.”⁴⁶⁵

Abdurrahman Bedirhan’a göre Ermeniler ya da Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Hristiyan topluluklar, dış güçler tarafından, misyonerler eliyle oynanan oyunlara düşmektedirler. Yazar, artık, iki millet arasındaki düşmanlığın ya da dostluk pürüzlerinin temel sorumlusu olarak Halife’yi ve büyük güçleri (özellikle İngiltere ve Rusya) görmektedir. A. Rahman Bedirhan’ın bu yöndeki duruşu, Avrupa’da bulunan muhalif gruplar (Jön Türkler, Ermeni, Bulgar, Arap örgütleri) arasındaki ilişkilerin bir yansıması olarak okunabilir.

“Yabancılar, Batı’da elde edemedikleri müsaade ve ayrıcalıkların tümünü Doğu’da elde etmiş olduklarından, Müslüman halkın uğradığı tutsaklığı ve kötülüğü umursamazlıkla görerek, yalnız Hristiyan olan unsurları özgürlük ve uygarlığa kavuşturmanın kandırıcı ümidiyle teşvik etmekten ve böylece değişik dinlere bağlı halkların arasına nifak sokucu büyük bir rekabet sokmaktan hiç bir zaman geri kalmamışlardır.”⁴⁶⁶

“Bu konuda [sultan Abdulhamid’in bozgunculuğuna dair], Kürtler ve Ermeniler gibi birbirini seven iki halkın, aralarına ekilen bozgunculuk tohumunun sonucu olarak bugün gördüğümüz gibi birbirinden nefret etmelerinden daha büyük bir kanıt olamaz.”⁴⁶⁷

e. Kürt Tarihi Yazma Çabası

Kürt milliyetçilerinin ortak bir tarih anlayışı yaratma uğraşları diğer tüm tarihyazımı söylemlerinde olduğu gibi bir inşadır ama bu, gerek aktörler gerekse de üzerinde

⁴⁶⁵ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarlan), c. I. s. 178. *Gelî Kurdno! Însan ji heywana qencîr in. Çiku însan bîaqil û hiş in. Xwedê ji aqil çatîr tiştek xelq nekirdiwe. Lê aqil jî pê xwendinê kamil dibe. Mirovê nexwîne, aqilê wî gelek kêma dimîne Loma Xwedê teala kitêba xwe de elimandina ilm û marîfetê kirdiwe. Lewre xwey’aqil hemû dera dibe hakimê mexlûa. Bi qeweta aqilî, însan hakimê heywana ye. Aqil nebiya, mirov jî wek heywana bî. Ev waporên ser behrê, ev waporên li erdê ser hesinî diçin, ev telgraf, ev top û tifîngên hinde dîr diçin, hemî bi qeweta ilm û marîfeta aqilî ye.*

⁴⁶⁶ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarlan), c. II. s. 550

⁴⁶⁷ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarlan), c. II. s. 467

yükseldiği kriterler bazında topluluktan topluluğa farklılık gösterir.⁴⁶⁸ Kürt aydınları bir taraftan yazılarında yeni bir tarih yazma gereksiniminden bahsederken⁴⁶⁹ öte yandan yakın ve uzak geçmiş sembollerinin ana kriterlerini temsil ettiği “seçici araçsallaştırma” yöntemiyle geçmişi ve geleceği bugünden birleştirmeye çalışmışlardır.⁴⁷⁰ Bu çabanın sadece ilk Kürt gazetesinde yapıldığını söylemek yanlıştır, ama bu gazeteyle başlamıştır.

Kürdistan gazetesi, Kürt tarihini yazma adı altında sadece yazarların, yani Bedirhanların, kökeninin geldiği Bothan Beyliği’ni anlatırken,⁴⁷¹ Mem û Zîn’deki tüm Kürt beyliklerine yönelik birleştirici yaklaşımları da vermiştir. Bu çaba aslında bir ilk olmasından ötürü bugünden bakılınca içinde birçok eksiklikleri ya da çarpıklıkları barındırmaktadır.

“Kürtlerin, Kürdistan tarihi hakkında pek birşey bilmediklerini biliyorum. İşte bu yüzden, gazetenin her sayısında dedem Ezîzan [Azizan]’ lardan başlayarak Kürdistan tarihiyle ilgili yazılar yazacağım.”⁴⁷²

Sonuç:

Kürt milliyetçileri, aslında heterojen ama kendilerine göre homojen olan Kürt toplumunun değişiminin en dinamik noktası olarak eğitim konusuna yönelmesi gerektiği fikrine varmışlardır. Kürt nüfusunun yoğunlukta olduğu coğrafyada mevcut eğitim politikalarına değinmeden farklı bir eğitim anlayışı ve politikası önermek yepyeni bir olgudur. Eğitim, modernleşme yolunda iç sancılarında kurtulamayan toplumların ele almak zorunda oldukları, çetrefilli bir gerçekliktir. Eğitim, Kürt milliyetçilerinin kavram dünyasına göre; yüzyıllarca süren imparatorluk geleneğinin ısrarlı ve bilinçli bir devlet politikasıyla geri bıraktığı Kürt toplumu için ertelenemez bir görevdir. Zaman ve mekân değiştiğinde kendilerinin de içinde yer alacağı bu politika, Kürdistan gazetesinde toplumun ileri gelenlerine yüklenen bir görev olmuştur.

Kürdistan, ikinci ve özellikle üçüncü yayın evresinde Kürtlerin devlet tarafından gaspedilmiş, ertelenmiş ve unutulmuş haklarını imparatorluğun diğer unsurlarıyla birlikte bir mücadele ile kazanabileceği fikrine varmıştır. Bu anlayış çerçevesinde, Jön Türklerin siyasal kampında kendini ifade edebileceği bir yer aramış ve bulmuştur. Bu beraberlik,

⁴⁶⁸ Anne-Marie Thiesse, “Ulusal Kimlikler, Ulusaşırı Bir Propaganda”, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek* (haz: Alain Dieckhoff, Chirstophe Jaffrelot) içinde, İletişim yayınları, İstanbul 2010, s. 163-166. Hamit Bozarlan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, s. 41.

⁴⁶⁹ Kürt Tarih Yazımı için bkz: Hamit Bozarlan, “Türkiye’de (1919-1980) yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, Abbas Vali, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri* içinde, s. 35-63.

⁴⁷⁰ Tarih yazımında seçici araçsallaştırma yöntemi için bkz: Lekkas, Pandelis E. *Milliyetçi İdeoloji (H Eθνικιστική Ιδεολογία)*, Papazisi yayınları, Atina 2011.

⁴⁷¹ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarlan), c. I. s. 213-216, 230-233, 249-250 .Benzer bir yaklaşım için ayrıca bakınız: Janet Klein, “Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse”, *Princeton Üniversitesi yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi*, 1996, s. 66-77

⁴⁷² *Ez zanim Kurd ji tarîxa Kürdistanê tu tiştî nizanin. Loma ez’ê her cerîda xwe de, kurt piçek tarîxa Kürdistanê û ecdadên Ezîzan binivîsim. Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarlan), c. I. s. 213.

esas amaç olan Kanun-i Esasi (II. Meşrutiyet)'nin ilanına kadar da sürmüştür. *Kürdistan*, “Dost acı söyler” özdeyişini esas alarak beraber hareket ettiği Ermeni kardeşlerine eleştiriler yaparken, aslında 1908'den sonra gelişecek olan Kürt siyasal yapılarının bilinçaltılarını Ermeni karşıtlığı konusunda olumsuz etkilemiştir. Bu çalışmada, Hamit Bozarslan'ın 1915 Ermeni katliamına giden süreçte Kürtler'deki Ermeni karşıtlığı fikrine katılmakla birlikte, aslında bu sosyo-psikolojik bilinçaltı sürecin, yukarıda da belirtmeye çalıştığım gibi *Kürdistan* gazetesinin 1900-1901'den sonraki süreçlerde attığı temellerle başladığını savunuyorum.

Bu noktalar dışında II. Meşrutiyet sonrası dönemlerden itibaren adım adım olgunlaşan radikal Kürt milliyetçiliğinin yapı taşlarından olan iki nokta *Kürdistan* gazetesinde görülmemektedir:

a) İki dilli bir politika yürüten *Kürdistan* gazetesinde, Kürt dilinin kullanımına (okuma ve yazma) yönelik kimi zaman belirlemeler yapılsa da müstakil bir başlık halinde dil konusunun ele alındığı bir yaklaşımın bulunmaması,

b) Kürt coğrafyasının sınırlarına dair bir tarifi yapılmaması. Bu belirsizlik, etkisi günümüze kadar sürecek “çifte vatan” tartışmasını doğurmuştur. Jön Türklerle birlikte kurtarılacak olan vatan toprağı Osmanlı ve kurtarılmayı bekleyen ikinci bir vatan toprağı olarak “wetenê Kurdîstan”. Ancak, ismi *Kürdistan* olan bir yayında Kürdistan'ın sınırları konusunda herhangi bir bilgilendirme yapılmamaktadır. Bu muğlak duruş, tartışmayı II. Meşrutiyet sonrasına taşımıştır.

Sonuç olarak, 1908'den sonra neredeyse tüm Kürt aydınları Kürt dili ve Kürt vatani üzerinde görüş belirttikleri halde bu iki önemli nokta, güçlü bir şekilde ilk Kürt gazetesinde ele alınmamıştır. 1908 öncesi düşünsel verimsizlik dönemlerinde, Kürt aydınları, beraber hareket ettikleri diğer muhalefet grupları gibi⁴⁷³ eklektizm çepesinde hareket etmişler ve bu iki konu hakkında sadece yüzeysel belirlemelerde bulunmuşlardır.

⁴⁷³ *Kürdistan* (ed. M.Emin Bozarslan), c. II. s. 568-573. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak yayınları, İstanbul 2000, s. 190. Hanioğlu, s. 41

EK**KURDİSTAN GAZETESİ**

Sayı	Şehir	Yıl	Matbaa veya Adres
1-3	Kahire	1898	Metbea El Hılal - (El Hilal Matbaası)
4-5	Kahire	1898	Metbea Cerîdeya Kürdistan- (Kürdistan Gazetesi Matbaası)
6-18	Cenevre	1898-1899	Metbea Cem'îyeta Tefaq û Qencîya Musulmana- (Müslümanların İttifakı ve İyiliği Derneği Matbaası)
19	-	-	-
20-21	Kahire	1899-1900	679 nolu Posta kodu
22-23	Kahire	1899-1900	Hindiye Matbaası
24	Londra	1900	75, Prince Square Bayswater W.
25-27	Folkston	1900-1901	Year Bay Crescent 5 Fast Cliff Folkstone Angleterre
28-29	Folkston	1901	İntikam Matbaası
30-31	Cenevre	1902	İntikam Matbaası

Kaynaklar

Türkiye-Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı: A.}MKT.MHM. 544/34, 17 Rebûlâhir 1316/4 Eylül 1898

Babiâli Evrak Odası: BEO, 4099/307417, 3 Zilkade 1330/14 Ekim 1912 ve 7 Zilkade 1330/18 Ekim 1912; 4371/327822, 22 Şevval 1333/2 Eylül 1915; 2796/209648, 02 Safer 1324/28 Mart 1906; 2796/209651, 02 Safer 1324. 28 Mart 1906.

Dahiliye Kalemî Mektubi Kalemî: DH.MKT. 2433/71, 08 Receb 1318/1 Kasım 1900; 2151/118, 08 Şaban 1316 / 22 Aralık 1898; 2154/59, 15 Şaban 1316/29 Aralık 1898; 471/42, 27 Zilhicce 1319/6 Nisan 1902.

Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval: DH.SAİDd.. 177/269, 29 Zilhicce 1284/22 Nisan 1868; 26/305, 29 Zilhicce 1273/14 Ekim 1852

Dahiliye Nezareti Siyasî Kısım: DH.SYS., 24/2/-1, 5 Cemazeyilevvel 1329/4 Mayıs 1911; 24/2/-3, 30 Muharrem 1330/20 Ocak 1912; 24/2/-4, 25 Cemazeyilahir 1330/11 Haziran 1912

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti: DH.KMS. 52/-4/29, 15 Zilhicce 1337/11 Eylül 1919

İrade Mısır: İ.MTZ.(O5), 30/1685, 08 Zilhicce 1315/30Nisan 1898

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî: MF.MKT., 1100/46, 21 Muharrem 1327/12 Şubat 1909

Meclis-i Vükelâ Mazbataları: MV., 152/78, 29 Cemazeyilevvel 1329/28 Mayıs 1911

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Nezareti Maruzâtı: Y..PRK.ŞH., 8/29, 29 Şevval 1315/23 Mart 1898

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzâtı: Y..PRK.HR. 29/64, 11 Ramazan 1318/2 Ocak 1901

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı:Y..PRK.UM. 30/97, 27 Rebûlâhir 1312/28 Ekim 1894; 42/4, 04 Muharrem 1316/25 Mayıs 1898

Fransa- Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN)

Constantinople / D / 19 (Bağdat 8 Eylül 1908).

Constantinople / E / 125

Basılı Eserler

Alakom, Rohat. *Eski İstanbul Kürtleri 1453 – 1925*, Avesta Yayınları, İstanbul.

Celil, Celilê. *Kürt Aydınlanması*, Avesta, İstanbul 2000.

Hanioglu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal neşriyat, İstanbul 1981, s. 41

Hassanpour, Amir. *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985*, Avesta, İstanbul 2005, s. 345-411,

II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek. (ed.: Ferdan Ergut), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak yayınları, İstanbul 2000.

Kutlay, Naci. *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, İstanbul 2010.

Kürdistan. (ed. M. Emîn Bozarslan), Weşanxana Deng, c. I-II, Uppsala-Sweden 1991

Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri. (ed: Abbas, Vali), Avesta Yayınları, İstanbul 2005

Lekkas, Pandelis. *H Εθνικιστική Ιδεολογία (Milliyetçi İdeoloji)*, Papazisis yayınları Atina 2011.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963

Malmîsanij, M. – Lewendî, Mahmud. *Rojnamegerîya Kurdî (1908-1982)*, Özge Yayınları, Ankara 1992.

Malmîsanij, M. *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, Vate, İstanbul 2009

Malmîsanij, M. *Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, Avesta yayınları, İstanbul 2000

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim yayınları, İstanbul 2004.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek. (ed: Alain Dieckhoff, Chirstophe Jaffrelot), İletişim yayınları, İstanbul 2010.

Rohat, A. *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi*, Deng Yayınları, İstanbul 1991.

Dijital ortam kaynakları

"The Kurdish Language." Kurdish Regional Government, <http://www.krg.org/articles/details>. (Kasım 2012)

Yayınlanmış/Yayınlanmamış Akademik Tezler

Janet Klein, "Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse", *Princeton Üniversitesi yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi*, Haziran 1996

Murat Issı, “Η Ένωση των Νεο-Οθωμανών (1839-1876)” [Yeni Osmanlılar Cemiyeti (1839-1876)], *Panteion Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Tarih Bölümü, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi*, Atina, 2008.

Şükran Balıkkaya, “Kur’an’da Adalet Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bursa 2005.